

Jan Parys

Przeobrażenia ekonomiczne a problem rozwoju społeczeństwa w niepodległej Ghanie

---

Przegląd Socjologiczny / Sociological Review 31/2, 59-89

1979

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAN PARYS

PRZEOBRĄŻENIA EKONOMICZNE A PROBLEM ROZWOJU SPOŁECZEŃSTWA W NIEPODLEGŁEJ GHANIE

Problemy ekonomiczne poszczególnych krajów Afryki mogą być rozpatrywane z dwojakiego punktu widzenia: w aspekcie historycznie zmiennych mechanizmów gospodarczych w danym kraju oraz jako przypadek służący do analizy ogólnych mechanizmów społecznego rozwoju. W artykule niniejszym reprezentowane jest to drugie podejście. Niepodległa Ghana wydaje się być dobrym przykładem sformułowania hipotez określających warunki rozwoju w państwach Trzeciego Świata.

W latach sześćdziesiątych bieżącego stulecia sprawę ekonomicznych barier rozwoju w Trzecim Świecie rozpatrywano w izolacji od systemów przemysłowych Europy i Ameryki Północnej. Analizy te cechowało ponadto podejście opisowe i filantropijne. Od czasów światowego kryzysu surowcowego, energetycznego i żywnościowego w rozwiniętym świecie kapitalistycznym w latach siedemdziesiątych podejście do zagadnień Trzeciego Świata uległo zmianie. Rozwinięte kraje przemysłowe i ich problemy gospodarcze zaczęto rozpatrywać wspólnie z sytuacją i potencjałem krajów Trzeciego Świata. Wśród badaczy i polityków coraz powszechniejsza staje się świadomość, że problemy ekonomiczne poszczególnych państw można rozwiązywać, o ile widzi się je w kontekście sytuacji gospodarczej na świecie. Konieczność takiego globalnego analizowania spraw gospodarczych znalazła dobitny wyraz w ekspertyzach¹ i konferencjach polityczno-gospodarczych². Drugim nowum w analizach sytuacji Trzeciego Świata było odejście od pojmowania rozwoju jako kategorii ściśle ekonomicznej. Teoretycy wzrostu gospodarczego kierowali swą uwagę coraz bardziej na płaszczyznę analiz społeczno-gospodarczych.

¹ M. Meserović, *Ludzkość w punkcie zwrotnym*, Warszawa 1977.

² W ostatnich latach odbyło się kilka konferencji poświęconych ogólnej sytuacji światowej, np. Międzynarodowa Konferencja Demograficzna w Bukareszcie 1977 r., Międzynarodowa Konferencja Energetyczna w Istambule w 1977 r.

Prace wielu antropologów, którzy zebrali ogromny materiał dotyczący lokalnych kultur niepiśmiennych w Afryce i ich mechanizmów społecznych, okazały się niewystarczające dla zagadnień rozwoju ekonomicznego państw wyzwolonych spod kolonializmu. W ten sposób ze strony ekonomistów stworzone zostało zapotrzebowanie na precyzyjne analizy socjologiczne wielkich struktur społecznych w Trzecim Świecie.

Wskazane powyżej okoliczności są, jak sądzę, wystarczającym uzasadnieniem do podjęcia próby wyjaśnienia mechanizmów rozwoju niepodległej Ghany oraz formułowania hipotez określających ustrój społeczno-ekonomiczny państw Trzeciego Świata.

Mimo ogromnego zróżnicowania wewnątrz krajów Trzeciego Świata, co umożliwia wyróżnienie wewnątrz tej grupy poszczególnych stopni gospodarczej modernizacji, z ekonomicznego punktu widzenia kraje postkolonialne są gospodarczo nierozwinięte. Współczesną Ghanę, mimo że wiele jest krajów od niej biedniejszych, w myśl definicji gospodarki nierozwiniętej podanej przez O. Langego też należy zaliczyć do krajów nierozwiniętych gospodarczo³. Niezależnie od wielorakich definicji w literaturze ekonomicznej często wyszczególnia się typowe cechy gospodarki nierozwiniętej, np. dominująca rola rolnictwa, import artykułów przemysłowych, chwiejność systemu podatkowego, brak wykrystalizowanej struktury społecznej i inne. Cechy te występują w różnym natężeniu w poszczególnych krajach, tak jak występowanie w Trzecim Świecie np. gospodarki dualistycznej, tj. takiej, w której można wyróżnić sektor przemysłowy zależny od władzy ekonomicznej i bodźców ekonomicznych oraz sektor przedprzemysłowy nastawiony na potrzeby własne, zależny od władzy i bodźców pozaekonomicznych. Diagnoza sytuacji gospodarczej w Ghanie winna pozwolić na odpowiedź, jakie cechy uznane za typowe dla gospodarki Trzeciego Świata dominują w gospodarce ghańskiej, w jakiej mierze jest to gospodarka dualistyczna, jaka jest rola poszczególnych sektorów. Elementy diagnozy nie wyczerpują rzecz jasna całości problematyki społeczno-ekonomicznej.

Współczesna Ghana jest krajem w stadium gwałtownych przeobrażeń, a zatem ważne jest również przedstawienie dylematów związanych z wariantami społeczno-gospodarczego rozwoju i wskazanie czynników warunkujących ten rozwój. Przyjęcie uprzemysłowienia za główną dźwignię rozwoju w Ghanie oznaczało, że konieczna jest budowa nowej struktury gospodarczej. W tym przypadku polityka ekonomiczna zmusza do rozstrzygnięcia szeregu problemów, jak np. wybór typu inwestycji (kapita-

---

³ O. Lange (*Pisma ekonomiczne i społeczne*, Warszawa 1961) uważa, że gospodarka nierozwinięta to „gospodarka, w której istniejąca ilość dóbr kapitałowych nie wystarcza do zatrudnienia całej istniejącej siły roboczej na bazie nowoczesnej techniki produkcji” (s. 207).

łochłonne czy kapitałoszczędne), kierunek inwestycji (przemysł ciężki, lekki czy przetwórczy), wysokość inwestycji w stosunku do dochodu narodowego, źródła finansowania inwestycji. Wymienione tu wyżej przykłady wyborów decyzji gospodarczych daleko wykraczają swym znaczeniem poza samą gospodarkę. Kwestie te leżą w centrum zainteresowania wszystkich sił politycznych w danym kraju. Ostatecznie decyzje w tych kwestiach podejmuje rząd w zależności od tego, jaki reprezentuje kierunek i jak silne ma poparcie społeczne. Są okoliczności, które powodują, iż głównym inwestorem w Trzecim Świecie jest państwo. Kredyty zagraniczne i pomoc zagraniczna nie mogą rozwiązać problemu deficytu kapitałów, są to po prostu sumy zbyt małe. Dotyczy to również i Ghany. Kapitały te napływają zresztą do Trzeciego Świata na warunkach neokolonialnych⁴. Narodowa burżuazja jest zbyt słaba ekonomicznie, by zmobilizować środki konieczne do rozwoju kraju. Stąd ogromna rola państwa jako inwestora organizującego rozwój. Ta duża rola państwa, niezależnie od tego, czy mamy tu na myśli planowanie gospodarcze czy tylko kontrolę gospodarki przez państwo, powoduje, że podstawowego znaczenia dla problematyki ekonomicznej nabrały analizy programów politycznych władz państwowych. Tak wygląda tło ekonomicznych procesów w Trzecim Świecie. Zanim przejdę do problemowej analizy czynników determinujących rozwój społeczno-ekonomiczny w Ghanie współczesnej, przedstawię podstawowe informacje wskazujące na źródła obecnej sytuacji gospodarczej.

Pierwszym ekonomicznym procesem zapoczątkowanym przez Europejczyków po ich przybyciu na teren obecnej Ghany, zwanej Złotym Wybrzeżem, był wywóz niewolników. W zamian za to do Afryki przywożono sukno, broń, alkohol. Handel niewolnikami doprowadził do konfliktów między afrykańskimi pośrednikami w tym handlu z wybrzeża a plemionami z wewnątrz kraju. Sprzedaż ludzi była na tyle zyskowna, że przez długi czas hamowała rozwój rzemiosła i ewentualny eksport rolny. Dopiero w połowie XIX w. zamiast niewolników zaczęto wywozić produkty roślinne, głównie olej palmowy. Funkcjonowanie w XIX w. niezależnych rynków lokalnych oznaczało słabość handlu, brak w nim specjalizacji, brak trwałej grupy zawodowej kupców. Handel najczęściej nie był zawodem, lecz zajęciem towarzyszącym innej pracy, np. urzędniczej czy na roli. Objęcie na przełomie XIX i XX w. gospodarki systemem pieniężnym nie spowodowało wyparcia gospodarki naturalnej, gdyż nadal część produkcji rolnej przeznaczona była na spożycie własne. Rozdrobnienie warstwy kupieckiej powodowało, że ich niewielkie zyski były przeznaczone na bieżącą konsumpcję, a nie na inwestycje. Tak jak kiedyś

⁴ Lange, *op. cit.*, s. 498.

Europejczycy organizowali wywóz niewolników przy pomocy wodzów plemiennych z wybrzeża, tak i potem firmy europejskie posługiwały się dużą siecią pośredników, tzw. brokerów i subbrokerów utrzymujących bezpośredni kontakt z producentami artykułów rolnych w głębi kraju. Dopiero w latach dwudziestych XX w. w czasie kryzysu ekonomicznego ta kilkudziesięciotysięczna warstwa pośredników zbankrutowała, a firmy europejskie rozwijając własną sieć transportowo-komunikacyjną weszły na tzw. Terytoria Północne Złotego Wybrzeża. Grupa kupców afrykańskich (zaliczam do niej także wymienionych wyżej pośredników) podlegała wielu ograniczeniom. Z jednej strony ulegała często konkurencji europejskich firm handlowych, skupiających w swych rękach działalność hurtową, z drugiej zaś strony część przychodów kupców afrykańskich zatrzymywały urzędy kolonialne, co w efekcie hamowało możliwości akumulacyjne ghańskiego sektora prywatnego. Zjawisko to ilustrują dane o malejącej liczbie sklepów United Africa Company, która w latach 1939—1947 ulegając konkurencji firm europejskich zmniejszyła liczbę swych sklepów na Złotym Wybrzeżu z 1184 do 667⁵. Handel prowadzony przez Afrykańczyków to na ogół handel na niewielką skalę bez działań eksportowych lub importowych. Przyczyniał się do tego fakt, że banki nie chciały udzielać kredytów kupcom afrykańskim. Słabość ekonomiczna handlu prowadzonego przez Afrykańczyków szła w parze z nikłym liczebnie rozwojem kupiectwa będącego w rękach Afrykańczyków. Zjawisko to ilustruje tabela 1, zawierająca dane o liczbie sklepów w Kumasi i Akrze w 1950 r. wg etnicznego pochodzenia właścicieli.

Tabela 1. Sklepy w Kumasi i Akrze w 1950 r. wg etnicznego pochodzenia właścicieli

Właściciele	Kumasi		Akra	
	liczba	%	liczba	%
Afrykańczycy	72	24	173	41
Europejczycy	38	13	33	8
Hindusi	64	22	48	11
Lewantyńczycy	121	41	170	40
Razem	295	100	424	100

Źródło: P. C. G arlick, *African Traders and Economic Development in Ghana*, Oxford 1971, s. 11.

Liczba sklepów prowadzona przez Europejczyków, Hindusów i Lewantyńczyków jest większa od liczby sklepów będących własnością Afrykańczyków. Na tych samych rynkach wymienionych w tabeli 1 oprócz stałych sklepów było wielu handlarzy. Ich liczbę w Kumasi w 1950 r.

⁵ „Statistical and Economical Review”, 1948, March, s. 33.

oceniano na kilka tysięcy⁶, przy czym w tej grupie dominują mieszkańcy okolicznych miejscowości, czyli Afrykańczycy. Jak wskazano wyżej, rozwój handlu pod wpływem kontaktów gospodarczych z Europejczykami nie przyczynił się do powstania warstwy kupieckiej, lecz pomnożył liczbę handlarzy nie stanowiących siły ekonomicznej. Równolegle następował inny proces. Import wyrobów przemysłowych z Europy stał się konkurencją dla tradycyjnego rzemiosła i spowodował jego nierentowność i właściwie upadek, a tym samym zanik grupy rzemieślników. Na terenie Ghany znajdowały się minerały, jak rudy manganu, złoto, boksyty, diamenty. Prywatny kapitał, głównie brytyjski, rozpoczął w początku XX w. po spacyfikowaniu plemienia Aszanti i budowie kolei budowę kopalni złota i wydobywanie diamentów. W 1937 r. wartość minerałów wydobytych na Złotym Wybrzeżu (złota, diamentów i manganu) wyniosła 5 583 905 funtów⁷. Dochody z kopalni czerpały spółki inwestujące i urzędy kolonialne. Liczba robotników tam zatrudnionych była zbyt mała, by wywrzeć znaczący wpływ chociażby na część kraju.

O wiele większe było społeczne i ekonomiczne znaczenie procesów gospodarczych zapoczątkowanych przez Europejczyków na wsi. W chwili ich przybycia na teren Złotego Wybrzeża podstawą gospodarki była uprawa ziemi, zapewniająca pożywienie w postaci zbóż, manioku, jarzyn, bulw, oraz hodowla. Gospodarka ta była silnie powiązana z magią i wierzeniami religijnymi przenikającymi wszystkie dziedziny życia społecznego. Do chwili przybycia Europejczyków ziemia służyła tylko uprawom na potrzeby własne. Dopiero Europejczycy wprowadzili produkcję na eksport lub na sprzedaż poza rynek lokalny. Ekonomiczne skutki działania kolonializmu polegały m.in. na uwłaszczeniu i podziale ziemi. Nastąpiła ewolucja systemu własności ziemi: od własności wspólnej rodów i klanów do własności indywidualnej. Jednocześnie przeobraził się system wierzeń tradycyjnych, regulujący prawo do ziemi. Ziemia przestała być własnością bóstw i przodków, wodzowie przestali być ich mandatariuszami. Handel ziemią i indywidualizacja jej posiadania były procesem długim, który upowszechnił się dopiero w XX w. Źródłem tych przemian społecznych stało się zapotrzebowanie firm europejskich na produkty roślinne, jak orzeszki ziemne, ziarno, olej palmowy (potem kakao, banany, limon). Pod wpływem kolonizatorów, których działalność miała często charakter eksploatacyjny, nastąpiło przejście od gospodarki autarkicznej do eksportującej. Eksport i sprzedaż produktów hurtownikom lub pośrednikom była bodźcem do rozwoju obrotu pieniężnego.

---

⁶ P. Garlick, *African Traders and Economic Development in Ghana*, Oxford 1971, s. 16.

⁷ *Gold Coast Report*, 1937, s. 50.

W XIX w. używano oprócz dolarów surogatów pieniądza w postaci bransolet z miedzi oraz muszli. Brytyjczycy wprowadzili srebrne monety w 1872 r., a w 1896 otworzyli Bank of British West Africa. Na początku XX w., w 1912 r., władze kolonialne utworzyły urząd walutowy pod nazwą West African Currency Board, którego celem było zahamowanie przywozu waluty angielskiej przez wprowadzenie waluty własnej. Rozwój produkcji na eksport nie oznaczał całkowitego wyparcia gospodarki naturalnej. W wielu regionach Afryki funkcjonowały te dwa systemy gospodarcze obok siebie. Gospodarka naturalna utrzymywała się nie tylko ze względu na słabość rynku zbytu, ale i na skutek słabości rynku pracy. Gospodarka ta w Afryce miała ważne funkcje społeczne, którym nowy system gospodarczy jeszcze nie sprostął, np. gwarancja wyżywienia, niezależnie od ruchu popytu i podaży, zabezpieczenie utrzymania na starość, integracja ze społecznością przez kolektywne władanie ziemią i uprawy. Te społecznie ważne funkcje gospodarki naturalnej nie mogą przesłonić faktu, iż był to system gospodarki alimentacyjnej nie prowadzący do akumulacji, lecz do zwrotu kosztów wydatkowanych i zabezpieczający konsumpcję.

Przyspieszenie przeobrażeń gospodarczych na wsi dokonało się z chwilą wprowadzenia na teren Złotego Wybrzeża uprawy kakao. Pierwsze ziarna kakaowe zasadzono w 1879 r., a w 1891 r. odpłynął z Akry pierwszy statek wywożąc kakao na eksport. Produkcja kakao koncentrowała się w okręgach zamieszkałych przez ludność Aszanti, Kubo, Akwapim.

Tabela 2 Eksport kakao z podziałem na regiony (w tonach)

Regiony	1910—1914	1915—1919
Western	6 547	22 125
Central	7 874	18 900
Eastern	26 514	55 462

Źródło: S. L. A. Anyane, *Ghana Agriculture*, London 1963, s. 44.

Tabela 2 ilustruje wzrost eksportu kakao w początkach XX w. Pozwala ona stwierdzić, że eksport kakao był procesem ekonomicznym dużej skali o wyraźnej tendencji wzrostu. Rozwój produkcji kakao ograniczył znaczenie gospodarki naturalnej, ale nie zlikwidował produkcji na spożycie własne. Upowszechniła się sprzedaż ziemi pod uprawę kakao. Właściciele gospodarstw kakaowych stali się osobną grupą społeczną, często, jak na Afrykę, ludzi bardzo bogatych. Nastąpiło rozwarstwienie majątkowe ludności wiejskiej i rozpad tradycyjnych więzi społecznych klanu i rodu. Niektórzy właściciele plantacji wyjeżdżali do miast pozostawiając uprawę robotnikom najemnym. Nowa hierarchia społeczna wśród lud-

ności wiejskiej miała o wiele większe znaczenie dla systemów wartości związanych ze stosunkami prawnymi i rodzinnymi niż ekonomicznymi. Nadal celem gospodarowania było utrzymanie się przy życiu, reprodukcja włożonego kapitału i konsumpcja, a nie akumulacja. Stąd słabość ekonomiczna i stabilizacja dochodów nawet u właścicieli dużych plantacji. Wskazane powyżej ukierunkowanie działalności gospodarczej plantatorów kakao powodowało, że mimo iż produkcja i eksport tego produktu były procesami ekonomicznymi dużej, znaczącej w świecie skali, gospodarka kraju nie weszła na drogę intensywnego rozwoju. Do drugiej wojny światowej uprawiano kakao za pomocą najprostszych technik pracy ręcznej. Skup kakao odbywał się głównie przez agentów, którzy dowozili produkty do hurtowni firm europejskich w portach Złotego Wybrzeża. Ten system skupu powodował, że producent zarabiał na swoim produkcie wielokrotnie mniej niż wynosiły zyski firm europejskich. Większość plantatorów na Złotym Wybrzeżu była zadłużona u agentów, którzy dla zapewnienia sobie skupu w roku następnym udzielali kredytów kontrolując przyszłe zbiory. Uprawa kakao, mimo że nie prowadziła do intensywnego wzrostu gospodarczego odpowiadającego wartości produkcji i masowemu jej charakterowi, przeobraziła głęboko system kulturowy i społeczny. Podstawą tych przemian był wzrost konsumpcji kakao na świecie od początków XX w., który w 1936 r. osiągnął 724 tys. ton, z czego Złote Wybrzeże dostarczyło 311 tys. ton, czyli 42%⁸. Wzrost produkcji światowej oraz wielość nowych gatunków kakao spowodowały, że ceny za tonę kakao w Akrze ulegały nierytmicznej tendencji spadkowej. Zjawisko to obrazuje tabela 3.

Tabela 3. Ceny hurtowe kakao w Akrze

Lata	Funty za tonę
1924/1925	30—40
1926/1927	45—64
1930	38
1931	24
1932	26
1933	23
1934	22
1935	23
1936	31
1937	38
1938	25

Źródło: W.K. Hancock, *Survey of British Commonwealth Affairs*, t. 2, London 1942, s. 249.

⁸ A. Pim, *Colonial Agricultural Production*, 1946, s. 72.

Ten systematyczny spadek cen na kakao spowodował w 1938 r. bojkot trzech firm europejskich, które skupiały w swym ręku eksport większej części tego surowca, oraz bojkot trzech firm europejskich importujących na Złote Wybrzeże towary przemysłowe. Efektem tego bojkotu było złamanie monopolu firm europejskich na skup i import towarów, ponadto powstrzymano obniżkę cen skupu na kakao. Wskazane tu procesy ilustrują dane tabeli 4.

Tabela 4. Ceny skupu kakao w latach 1926—1940

Lata	Zakupy na Złotym Wybrzeżu (w tonach)	Ceny dla farmerów (w funtach za tonę)
1926/1927	237 000	45,7
1927/1928	207 000	46,8
1928/1929	241 800	34,0
1929/1930	232 100	30,7
1930/1931	223 400	16,5
1931/1932	211 700	16,0
1932/1933	255 700	15,3
1933/1934	220 000	10,9
1934/1935	276 000	13,2
1935/1936	285 000	15,4
1936/1937	300 000	35,6
1937/1938	239 000	11,4
1938/1939	298 000	11,0
1939/1940	242 000	12,8

Źródło: „Economist”, 8 November 1947.

Cały ruch społeczny obrony producentów kakao miał znaczenie nie tylko ze względu na swój sukces ekonomiczny, lecz przede wszystkim jako moment zwrotny, w którym uświadomiono sobie, że antagonizm brytyjsko-afrykański ma nie tylko kulturowe i polityczne, lecz także ekonomiczne podłoże. Pamiętać trzeba, że ze względu na duże rozproszenie plantacji o małej powierzchni (dominowały działki 2—6-akrowe) był to ruch, który objął wraz z rodzinami około stu tysięcy osób. Spowodował on upadek podpisanego w 1934 r. porozumienia firm europejskich zwanego Staple Lines Agreement, zawierającego ustalenia o wysokich cenach towarów sprzedawanych i niskich cenach skupu. Straciły swe znaczenie również kartelowe porozumienia między firmami poszczególnych produktów. Niewielki ruch polityczny wśród elity afrykańskiej na Złotym Wybrzeżu zyskał potężny bodziec ekonomiczny do rozwoju świadomości narodowej, na skutek eksploatorskich działań firm kolonialnych.

Przedstawione powyżej przykłady działalności gospodarczej Europejczyków na Złotym Wybrzeżu sygnalizują główne procesy gospodarcze zapoczątkowane przez system kolonialny. Znaczenie tych procesów często

daleko wykraczało poza cele ekonomiczne i nie należy oceny ograniczać tylko do wskazywania eksploatorskiego ich charakteru. Kolonializm stymulując rozwój prywatnych firm europejskich włączył Złote Wybrzeże w międzynarodowy rynek, rozwinął produkcję rolną w zakresie produkcji kakao, przyczynił się do upowszechnienia gospodarki towarowo-pieniężnej w miejsce alimentacyjnej. Rozwój gospodarczy rolnictwa jak i wydobywania minerałów był stymulowany produkcją na eksport. Firmy europejskie traktowały Złote Wybrzeże jako zaplecze surowcowe dla metropolii. Podejmowane przez władze kolonialne inwestycje były niewielkie i miały charakter enklawowy, nie modernizowano infrastruktury kraju. Zjawiska te ilustruje tabela 5.

Tabela 5. Stosunek konsumpcji i akumulacji w dochodzie narodowym Złotego Wybrzeża (w%)

Lata	Konsumpcja			Akumulacja		
	ogółem	prywatna	państwowa	ogółem	prywatna	państwowa
1949/1950	84	77	7	16	9	7
1950/1951	83	75	4	17	10	7

Zródło: *U.N. Review of Economic Activity in Africa 1950—54*, New York 1955.

Nastawienie rolnictwa i produkcji przemysłowej na eksport powodowało słabość gospodarki i brak powiązania rozwijających się działów produkcji eksportowej z działami produkującymi na rynek wewnętrzny. Nastawienie sektora prywatnego do inwestycji ilustrują nie tylko procenty dochodu, które na te cele przeznaczano (tabela 5), ale także proporcje importu różnych artykułów.

Tabela 6. Wzrost importu niektórych artykułów

Artykuły	1947	1952	1954
Wyroby bawełniane (w yardach ²)	42 597 226	72 961 099	94 606 328
Napoje alkoholowe (w galonach)	105 748	224 089	36 361 383
Mąka (w funtach)	14 704 592	61 001 423	620 738
Cukier (w funtach)	9 333 072	32 614 128	456 561
Samochody handlowe	2 444	2 941	3 828
Samochody osobowe	2	2 022	2 436
Cement (w tonach)	73 341	73 656	232 692

Zródło: *Gold Coast Colonial Annual Reports 1954*, „U.N. Yearbook of International Trade Statistics”, 1957.

Tabela 6 wskazuje, że dynamika wzrostu importu artykułów przemysłowych i dóbr inwestycyjnych była niższa niż dynamika importu dóbr konsumpcyjnych. Gospodarka Złotego Wybrzeża, której celem była

albo konsumpcja, albo wywóz kapitałów, nie mogła wyjść poza rozwój ekstensywny. Działo się tak, mimo że stopa zysku firm angielskich była na Złotym Wybrzeżu wyższa niż w Europie, gdyż były one zwolnione od 1943 r. z płacenia podatku dochodowego⁹. Sygnalizowane tu ekonomiczne funkcje kapitału zagranicznego na terenie Złotego Wybrzeża, jak eksportujące ukierunkowanie ekonomiki, utrzymanie dualizmu gospodarczego, rozwój ekstensywny, nie mogą przesłonić faktu, że procesy gospodarcze były potężnym czynnikiem przeobrażeń społecznych, kulturowych i politycznych.

Żywiołowość i nierównomierność to główne cechy procesów gospodarczych Złotego Wybrzeża w okresie kolonialnym. Taką diagnozę wraz z postulatem, by głównym czynnikiem rozwoju stało się uprzemysłowienie, sformułował pierwszy prezydent Ghany K. Nkrumah. Uzyskanie niepodległości w 1957 r. (przybranie wówczas nazwy Ghana w miejsce dawnej Złote Wybrzeże) było momentem, w którym zaczęto sobie uświadamiać ogrom zadań do realizacji. To, co dla władz kolonialnych było wystarczające, nie dorastało do minimalnego poziomu, jaki jest godny niepodległego państwa — stąd u Nkrumaha i jego współpracowników poczucie ogromnego zacofania kraju i stwierdzenie, że organizowanie jego rozwoju trzeba zacząć prawie od zera. Dokonane przeobrażenia w kraju w okresie kolonialnym zdawały się być niewielkie w porównaniu do tego, jak wiele jeszcze trzeba dokonać. W 1957 r., gdy Ghana uzyskała niepodległość, rząd Nkrumaha przejął środki finansowe pochodzące ze sprzedaży kakao, a pozostawione przez władzę kolonialną. Rząd Nkrumaha stanął przed problemem, jak utrzymać co najmniej dotychczasowy poziom życia oraz jak wprowadzić kraj na drogę intensywnego rozwoju. Niezależnie od problemów związanych z koncepcją programu rozwojowego i źródeł jego finansowania rząd stanął przed szeregiem palących problemów codziennego życia ludności i organizacji państwa. Jeżeli chodzi o problemy państwa, to podstawową sprawą było zaktywizowanie i organizacja mas, uzyskanie poparcia ludności dla przemian polityczno-gospodarczych, utrzymanie kontaktu władzy z masami, stworzenie sprawnej administracji. Wszystkie te sprawy wymagały dużej kadry działaczy politycznych i urzędników odpowiedzialnych za poszczególne dziedziny życia w stolicy i w terenie. Drugim takim ważnym problemem w Ghanie był bilans żywnościowy. Tabela 7 przedstawia informacje o produkcji żywności na Złotym Wybrzeżu w 1953 r.

Należało bez rezygnacji z produkcji roślin przemysłowych na eksport skończyć z monokulturowym modelem rolnictwa i zwiększyć produkcję rolną na potrzeby wewnętrzne kraju. Wzrost produkcji rolnej był jednak

⁹ *Legislative Council Debates*, II, 1943, s. 29.

Tabela 7. Produkcja żywności na Złotym Wybrzeżu w 1953 r.

Produkty	Uprawa (tys. akrów)	Produkcja (tys. ton)
Kukurydza	1354	166
Proso	432	97
Proso indyjskie	332	78
Ryż	48	22
„Babka”	313	1256
„Kasawa”	204	504
Kakao	200	510
Bulwy tropikalne	148	474
Orzeszki ziemne	136	29
Jarzyny strączkowe	39	31

Źródło: *Gold Coast*, „Annual Report”, 1954, s. 57.

pożądany o tyle, o ile wiązał się ze wzrostem wydajności pracy na wsi, jej mechanizacją i przejściem części ludności wiejskiej do pracy w przemyśle. Problem wyrównania bilansu rolnego uważał rząd Ghany za sprawę podstawową. Jednak w programie inwestycyjnym preferowano tak silnie uprzemysłowienie, że program rozwoju rolnictwa został poparty głównie propagandą. Wśród osób pracujących na wsi można wyróżnić rolników gospodarujących tradycyjnie głównie dla konsumpcji własnej, rolników produkujących artykuły na eksport oraz pasterzy (hodowla bydła, owiec i kóz). W okresie rządów Nkrumaha cały czas utrzymywał się duży import mięsa i artykułów mlecznych, mimo że planowano redukcję importu żywności. Import ten stanowił duży ciężar dla gospodarki. Uzależnienie gospodarki od rolnictwa polegało ponadto na tym, że ponad połowę dochodu narodowego wytwarzało rolnictwo, a trzy czwarte wartości eksportu w handlu zagranicznym to artykuły rolne (kakao, limon, olej palmowy). W tej sytuacji polityka rządu ograniczająca nakłady na rolnictwo z przyczyn ideologicznych osłabiała całą gospodarkę. Pozostałą część eksportu stanowiły surowce (złoto, mangan, boksyty i diamenty). Ghana była i, jak się okaże przy ocenie polityki Nkrumaha, pozostała zapleczem surowcowo-rolniczym dla krajów wyżej rozwiniętych. Rolnictwo pozostawione przez władze kolonialne miało charakter ekstensywny i zacofany. W 1950 r. na Złotym Wybrzeżu tereny uprawne oraz lasy obejmowały 27,5% ziemi¹⁰. W 1957 r. w całej Ghanie było 161 traktorów¹¹. Rolnictwo rozwijało się dwutorowo: gospodarstwa produkujące na eksport i gospodarstwa produkujące na spożycie krajowe. W obu tych

¹⁰ US Department of Agriculture Ghanas, *Agriculture and Trade Forum Products*, 1958, s. 6.

¹¹ „Yearbook of Food and Agricultural Statistics”, 1958.

działach rolnictwa nie było istotnie liczącego się współczynnika akumulacji. Intensyfikacja rolnictwa wymagała przede wszystkim mechanizacji, irygacji i oświaty rolnej, czyli wielkich nakładów finansowych i wysiłku organizacyjnego państwa.

Osobny problem dla Ghany stanowiły źródła finansowania inwestycji. Zasoby, które rząd przejął po władzy kolonialnej, zostały roztrwonione. Tabela 8 przedstawia sytuację finansową Złotego Wybrzeża w 1955 r.

Tabela 8. Stan aktywów Złotego Wybrzeża na kontach w Londynie

Wyszczególnienie	31 XII 1952	31 XII 1955
Państwo	34,6	84,1
Urzędy handlowe	60,0	63,0
Inne instytucje państwowe	6,5	12,2
Rachunki bankowe	6,6	13,8
Rezerwa walutowa	40,2	41,7
Razem	147,9	214,8

Źródło: „The Banker”, March, 1957, s. 166—170.

Pożyczki zagraniczne były trudne do uzyskania, gdyż państwa zachodnie wstrzymywały swe poparcie dla rządu propagującego w Afryce hasła socjalizmu. Kapitały prywatne mogły napływać pod warunkiem przekonania o trwałości rządu oraz realności programu gospodarczego. Szereg prestiżowych inwestycji podjętych przez rząd Nkrumahą, związanych z jego polityką na kontynencie afrykańskim, i chęć uczynienia natychmiast z Ghany zaplecza przemysłowego dla Afryki Zachodniej spowodowały spadek zaufania do siły gospodarki ghańskiej. Gdy zabrakło rezerw walutowych i zawiodły kredyty zagraniczne i inwestycje prywatnego kapitału zagranicznego, rządowi pozostało finansować inwestycje polityką inflacyjną i podatkami. Podatki nie były w stanie udźwignąć szerokiego programu inwestycyjnego. Nakładane na masy biednych nie przynosiły istotnych dla gospodarki sum. Nakładane na ludzi bogatych też nie przynosiły wiele, gdyż liczebność tej grupy była niewielka. Byli to drobni posiadacze, a nie wielkie fortuny. Podatki podcinały zdolności akumulacyjne tej wąskiej grupy narodowej burżuazji. Inflacyjne finansowanie inwestycji przynosiło wzrost niezadowolenia społecznego, zwłaszcza gdy inflacja nabrała charakteru trwałego. Wzrost inflacji był głównym źródłem przyrostu dochodów państwa, zwłaszcza gdy eksport produktów rolnych, głównie kakao, zaczął przynosić coraz mniejszy dochód lub dochód o wartości stałej. Malejące efekty wywozu kakao były związane

ze spadkiem cen na ten produkt na świecie. O ile w 1954 r. za tonę kakao płacono 467 funtów, to w 1962 r. tylko 170 funtów. Ten systematyczny spadek cen na kakao był jednym z czynników, który utrudniał realizację nkrumahowskiego programu rozwojowego i przyczynił się pośrednio do upadku Nkrumaha w 1966 r. Problemy eksportu w pierwszych latach niepodległości obrazuje tabela 9.

Tabela 9. Import i eksport w Ghanie
(w milionach funtów)

Rok	Import	Eksport	Bilans handlowy
1955	87 877	95 661	+7 784
1956	88 920	86 599	-2 321
1957	96 685	91 602	-5 083
1958	84 593	104 558	+19 965
1959	113 024	113 359	+0 335
1960	129 617	115 989	-13 628

Źródło: G. B. Kay, *The Political Economy of Colonialism in Ghana*, Cambridge 1972, s. 326.

Trzeba pamiętać, że sytuacja finansowa Ghany przedstawiona w tej tabeli nie jest pełnym obrazem, gdyż niezależnie od ujemnego salda bilansu handlowego występowało obciążenie długami i spłatami kredytów. Na efekty eksportowe wyraźnie oddziaływał spadek cen światowych. Zaczynały się w początkach lat sześćdziesiątych niekorzystne dla Ghany *terms of trades*. Przez szereg lat był niekorzystny bilans płatniczy. Strukturę eksportu w tych latach przedstawia tabela 10.

Tabela 10. Wartość części eksportu Ghany wg głównych grup towarowych
(w tysiącach funtów)

Rok	Złoto	Diamenty	Mangan	Kakao	Guma	Ziarno	Kola	Drewno	
								bale	cięte
1955	9 048	5532	5196	65 559	26	339	186	4 438	3690
1956	7 488	7920	7044	51 062	37	525	233	5 169	4345
1957	9 792	8976	8988	50 873	44	276	175	5 386	4853
1958	10 596	8664	8640	62 318	48	335	383	6 221	5056
1959	11 196	8664	6780	68 779	64	116	762	7 971	5380
1960	11 088	9840	6384	66 434	67	138	1 200	10 425	5832

Źródło: G. B. Kay, *The Political Economy of Colonialism in Ghana*, Cambridge 1972, s. 335.

Efekty realizowanych inwestycji były mniejsze niż się spodziewano. Pomijając takie przyczyny, jak korupcja czy zła jakość pracy, główną trudnością industrializacji w Ghanie było to, że miała ona charakter

enklawowy i prestiżowy, że ze względów ideologicznych preferowała kapitałochłonne dziedziny przemysłu ciężkiego oraz że nastawiona była na zahamowanie importu artykułów przemysłowych. Wytrącenie gospodarki ghańskiej ze stanu statycznego i włączenie jej w rynek międzynarodowy, zapewnienie stałego tempa wzrostu dochodu narodowego przy wybranym modelu finansowania uprzemysłowienia napotykało trudności. Uzyskanie niepodległości nie rozwiązało problemu wzrostu gospodarczego. Niezależnie od znaczenia koncepcji ekonomicznych koniecznym, choć niewystarczającym warunkiem przeobrażeń gospodarczych było bowiem stworzenie sprawnego państwa, które jest w Trzecim Świecie główną, efektywną siłą zdolną do organizowania rozwoju kraju w sposób kompleksowy. Nie wdając się w tym miejscu w przedstawianie politycznych procesów w Ghanie, stwierdzić należy, że Nkrumah tak właśnie widział rolę aparatu państwowego kładąc nacisk na więź organów planowania gospodarczego z władzą polityczną. To połączenie spraw gospodarczych i politycznych w jednym centrum decyzji prowadziło jednak często do przewagi kryteriów politycznych nad ekonomicznymi. W rezultacie brak konsekwentnej polityki gospodarczej hamował procesy rozwojowe. U podstaw decyzji o pozbawieniu wodzów plemiennych władzy politycznej leżała chęć stworzenia własnego, zależnego od państwa, a nie od ludności aparatu administracyjnego (czyli cele polityczne), mimo że ta reforma rozbijając tradycyjne struktury społeczne dezorganizowała lokalne systemy gospodarcze. Źródłem decyzji rządu, który w konstytucji gwarantował istnienie prywatnych przedsiębiorstw, a ich upaństwowienie przewidywał tylko za pełnym odszkodowaniem, było kierowanie się priorytetami ekonomicznymi. Niszczenie tych przedsiębiorstw podatkami to chęć eliminacji tej grupy społecznej jako potencjalnego *lobby*. Ogólnie biorąc w Ghanie, tak jak w całym Trzecim Świecie reformy ekonomiczne miały bardzo często cele polityczne. Było to jedną z przyczyn małej skuteczności polityki gospodarczej.

W całej ideologii politycznej Nkrumaha często spotykało się hasła socjalizmu, nacjonalizmu i jedności Afryki, a brak było haseł tak typowych dla europejskich ruchów rewolucyjnych, jak walka klas czy krytyka religii. Takie podejście Nkrumaha wynikało z diagnozy, przy pomocy której charakteryzował państwa Afryki, w tym i Ghanę, jako społeczeństwa ukształtowane przez własne systemy wartości religijnych, kulturowych i narodowych. W swej działalności politycznej stosował się do tak sformułowanej diagnozy. Prowadziło to w praktyce do eksponowania ponadklasowej funkcji państwa. To ponadklasowe stanowisko w pełni się sprawdziło, gdy Nkrumah stał na czele ruchu politycznego dążącego do uzyskania niepodległości. Po 1957 r. hasła ponadklasowe zaczęły tracić swą siłę polityczną, w miarę jak krystalizowała się struktura społeczna

i jak zaczęły się w skali masowej różnicować interesy grupowe. Hasła narodowe propagowane w formie nacjonalistycznej były także osłabiane przez ruchy etniczne, u których podłoża leżały odrębności plemienne. Program reform społecznych mających utworzyć drogę uprzemysłowieniu w połączeniu z hasłami socjalizmu napotykał na opór rolnej oligarchii i obcych kapitałów. Tym procesom nie był w stanie całkowicie przeciwstawić się Nkrumah, gdyż sojusz, którym chciał kierować, złożony z burżuazji narodowej, klasy średniej i ludu, był zbyt luźny, by stanowić realną siłę. Wewnątrz tak budowanego ruchu politycznego wyodrębniły się zresztą różne interesy grupy kapitalistów, drobnych właścicieli, robotników najemnych i aparatu państwowego. Nkrumah, a razem z nim aparat państwowy, szermując hasłami ogólnonarodowymi tracił oparcie w społeczeństwie. Stąd cały szereg posunięć policyjno-represyjnych Nkrumaha, które miały gwarantować posłuszeństwo aparatowi władzy. Źródłem tych decyzji był brak określonej bazy społecznej dla organizacji państwowej oraz elity politycznej. Za Nkrumahem nie stały żadne siły polityczne określone klasowo, gdyż rząd cały czas pragnął reprezentować interesy ponadklasowe. Była to polityka nie do przyjęcia przez społeczeństwo w momencie gwałtownego powstawania świadomości interesów społecznych o charakterze klasowym i politycznym. W efekcie, mimo słuszných celów, jakie rząd formułował przed narodem, dla utrzymania się przy władzy rząd stosował przemoc, następowała biurokratyzacja i wyobcowanie państwa, aż wreszcie doszło do starcia biurokracji państwowej ze społeczeństwem. Zamach stanu z 1966 r. i przejście władzy przez wojsko, to jedyna siła, której byli gotowi podporządkować się liderzy polityczni klas społecznych walczących między sobą o pozycję dominującą. Uległość wobec wojskowych wynikała z przekonania, iż jest to jedyna sprawna organizacja o dużych technokratycznych, a nie politycznych zamiarach, zdolna do wyprowadzenia kraju z ekonomicznego kryzysu. Wskazane tu procesy biurokratyzacji i wyobcowania państwa rozgrywały się w atmosferze konfrontacji sił społecznych i represji.

Na tym tle politycznym, dalekim od rzeczywistej stabilizacji władzy państwowej, przy upartym dążeniu Nkrumaha do zachowania monopolistycznej władzy, realizowano wieloletni program uprzemysłowienia, jak np. budowa zapory na Wolcie, budowa portu w Temie i Elminie, budowa fabryk, inwestycje w infrastrukturę, jak transport, szkolnictwo itp. Cały ogromny program inwestycyjny, który znajdował wyraz w kolejnych planach gospodarczych, był realizowany w nieodpowiednich warunkach politycznych, przy braku stabilizacji władzy państwowej, niesprawnej administracji, skorumpowaniu elity, nietrafnych decyzjach o kierunkach inwestycji, zahamowanym napływie kapitałów zagranicznych na skutek haseł socjalistycznych. Pierwszy Plan Rozwoju Ghany obejmował lata

1951—1955, powstał i był realizowany przez władze kolonialne Złotego Wybrzeża. Po uzyskaniu niepodległości w 1957 r. Nkrumah ogłosił 2-letni Plan Konsolidacji. Drugi Plan Rozwoju, który miał obejmować lata 1959—1964, preferował inwestycje w energetykę, transport i komunikację. Jego realizacja została zawieszona w 1961 r. Głównym powodem tej decyzji był rosnący deficyt bilansu płatniczego, który w 1961 r. osiągnął sumę 53 mln funtów, oraz systematyczny wzrost bezrobocia. Oba te zjawiska skłaniały Nkrumaha do wzmocnienia roli aparatu państwowego, szczególnie w dziedzinie gospodarczej. Postanowiono równocześnie podnieść wielkość inwestycji z ok. 20% dochodu narodowego w Drugim Planie Rozwoju do około 40% dochodu narodowego w Planie Siedmioletnim w latach 1963—1970. Przedstawione w tabeli 11 kierunki rozwoju miały być realizowane przy malejącym udziale spożycia.

Tabela 11. Plany rozwoju w Ghanie (wydatki w milionach funtów)

Dziedzina	Plan 1959—1963	Plan 1963—1970
Produkcja ogółem	38 071	177 300
przemysł	27 454	109 300
rolnictwo	10 617	68 000
Służby społeczne ogółem	47 686	150 300
oświata	16 545	64 000
zdrowie	9 497	31 100
budownictwo i inne	11 647	20 000
Infrastruktura ogółem	48 584	89 200
Tema (port)	40 027	—
woda i kanalizacja	4 109	26 400
inne	—	24 400
Ogółem	185 407	475 500

Źródło: G. B. Kay, *The Political Economy of Colonialism in Ghana*, Cambridge 1972, s. 322.

Celem Planu Siedmioletniego było utowarowienie gospodarki rolnej, wzrost hodowli i połowów, rozwój plantacji kakao, rozwój przetwórstwa ziarna kakaowego, likwidacja deficytu płatniczego i bezrobocia, budowa bazy budowlanej i metalowej dla przemysłu. W tym czasie ograniczając władzę polityczną wodzów plemiennych, popierano kształtowanie się burżuazji wiejskiej. Starano się tylko, by prywatne plantacje kakao działały pod kontrolą państwa i w ramach gospodarki planowej. Powstrzymując się od pełnej nacjonalizacji państwo zmonopolizowało niektóre podstawowe dziedziny gospodarki, jak skup i sprzedaż kakao, kopalnie diamentów i złota. Według Nkrumaha¹² w Ghanie miało być pięć sektorów

¹² K. Nkrumah, *Afryka musi się zjednoczyć*, Warszawa 1965, s. 145—149.

gospodarki: państwowy, zagraniczny prywatny, spółdzielczy, spółki państwa i kapitału zagranicznego oraz prywatny ghański. Projektowane wydatki państwowe w Planie Siedmioletnim podaje tabela 12¹³. Jak widać,

Tabela 12. Podział inwestycji rządowych w planie 7-letnim Ghany 1963—1970

Wydatki	Mln funtów	%
Przemysł	109,3	2,3
Rolnictwo	68,0	14,3
Infrastruktura	89,2	18,7
Socjalne	150,3	31,6
Różne	58,7	12,4
Razem	475,5	100,0

Źródło: *Ghana 1st Seven-Year Plan*, Accra 1964, s. 27.

państwo skupiało dużą ilość swych środków finansowych na rozbudowę infrastruktury i usług (socjalne). Przewidywany napływ kapitału prywatnego z zagranicy nie nastąpił ze względów politycznych. Rola kapitału prywatnego jako głównego inwestora w dziedzinach bezpośrednio produkcyjnych okazała się mniejsza niż przewidywano. Stały spadek cen światowych na ziarno kakaowe w trakcie realizacji Planu Siedmioletniego ograniczył dochody państwa i zmusił do zahamowania planowanych inwestycji. Prowadziło to do procesów żywiołowych i tłumienia ich przez państwo decyzjami administracyjnymi, a nie instrumentami ekonomicznymi. Państwo chciało przejąć maksimum dochodów kapitału prywatnego, hamując jego zdolności inwestycyjne i przerastanie drobnego kapitału w średni. Proces ten ilustrują fakty mówiące o spadku liczby prywatnych przedsiębiorstw w Ghanie w latach 1960—1962 z 2343 do 1167. Kapitał zagraniczny nie mógł trwale wspierać państwa, które głosiło hasła socjalistycznej gospodarki. Osobnym obciążeniem dla gospodarki ghańskiej o niezrównoważonym bilansie żywnościowym był wzrost zatrudnienia poza rolnictwem, szczególnie w sektorze nieprodukcyjnym. Sytuację gospodarczą pogarszał fakt upowszechnienia nowych wzorów konsumpcji, który nie był wynikiem struktury produkcji, lecz efektem wzorów zagranicznych. Powodowało to nacisk na rynek i to w latach, gdy rząd był zmuszony ograniczać import. Wszystkie wskazane tu zjawiska gospodarcze uniemożliwiały realizację Planu Siedmioletniego, stawiając jednocześnie przed władzami zagadnienie modelu uprzemysłowienia i roli planowania w życiu ekonomicznym. Po upadku rządu Nkrumah'a w 1966 r. upowszechnił się pogląd, że wprowadzie gospodarka planowa

¹³ *Labour Statistic*, Accra 1962.

nie musi się opierać na rachunku kosztów i zysków, jak prywatne przedsiębiorstwa, lecz nie wystarczy analiza zależności przyczynowych rozwoju i rachunek rzeczowy. Nowe władze Ghany stanęły na stanowisku, że polityka gospodarcza państwa musi się liczyć z politycznymi preferencjami partnerów gospodarczych za granicą, a polityka inwestycyjna musi uwzględniać posiadane środki i potrzeby społeczne. Jednocześnie uznano, że dochody z sektora państwowego w Ghanie są zbyt małe. Wymosiły one 0,30% od zainwestowanego kapitału¹⁴, zaś gospodarowanie niezależne od inwestycji w infrastrukturę opłacać się musi w większym niż dotychczas stopniu.

Rola struktury społecznej w Ghanie nie ograniczała się do destabilizacji aparatu państwowego. Trzeba tu wskazać na związki między procesami gospodarczego rozwoju a strukturą społeczną. Struktura ta, jak już było wspomniane, nie jest klasowo wykrystalizowana, charakteryzuje ją brak dojrzałej walki klas. Z klasowego punktu widzenia mamy tu do czynienia z sytuacją pokoju socjalnego, a nie walką klasy robotniczej o władzę. Dzieje się tak, mimo że w Ghanie od czasów niepodległości obserwujemy dużą ruchliwość społeczną, deficyt towarów, walkę sił społecznych o hegemonię polityczną. Sytuację pokoju socjalnego można wytłumaczyć, jak się wydaje, nieukształtowaną strukturą społeczną, tym że jest ona w fazie wstępnego różnicowania się, brakiem dojrzałości politycznej poszczególnych ruchów społecznych, gwałtownie zmiennym natężeniem siły tych poszczególnych ruchów. Pokój socjalny nie oznacza braku zaburzeń społecznych i żądań partykularnych, lecz jedynie fakt, że żadna grupa społeczna nie jest zdolna do takich politycznych żądań, które byłyby zakwestionowaniem całego dotychczasowego ładu społecznego. Żywiolowe procesy społeczne w dawnej Afryce powodowane były przez nieurodzaje, wojny i epidemie. Dziś, po uzyskaniu niepodległości, pojawiły się nowe dwa czynniki, które wydają się dominować: jest to powiązanie ekonomiczne Afryki, w tym i Ghany, z rynkiem międzynarodowym, a w efekcie zależność sytuacji społecznej w kraju od koniunktury międzynarodowej, oraz polityka szybkiego uprzemysłowienia, stwarzająca również napięcia społeczne. Działając w nieadekwatnych dla siebie warunkach społecznych nowoczesna gospodarka rozbija tradycyjne struktury społeczne. Nierównomierny rozwój gospodarczy w poszczególnych regionach kraju powoduje utrzymywanie się dualizmu gospodarczego w rolnictwie, tj. farm produkujących na spójcie własne i tych, które produkują na sprzedaż w miastach, obok nowoczesnego przemysłu egzystuje drobny handel i rzemiosło. Każdy z tych sposobów pracy oparty

---

¹⁴ A. Madison, *Economic Progress and Policy in Developing Countries*, New York 1970

na innych zasadach i celach gospodarowania inaczej strukturalizuje społeczeństwo. W tradycji Afryki czynności gospodarcze miały charakter rodzinno-kolektywny. Ten typ działania utrzymał się w Ghanie i dziś; interesy rodziny są często ważniejsze niż interesy przedsiębiorstwa, a synowie obejmują przedsiębiorstwo po ojcu niezależnie od umiejętności. Utrzymujący się pod wpływem tradycji kulturowej rodzinny charakter kapitału utrudnia przekształcenie się przedsiębiorstw prywatnych w spółki akcyjne, co jest jednym z warunków ich sprawności finansowej. Nacisk w polityce gospodarczej Nkrumaha na szybkie uprzemysłowienie spowodował, że rozwój gospodarczy przez wiele lat współlistniał z rosnącą inflacją. Rozwój gospodarczy był finansowany z deficytu budżetowego. Inflacyjny charakter rozwoju nie polegał na jednorazowym wzroście cen, lecz na tym, że ceny rosły stale przy jednoczesnym deficycie towarów i wzroście emisji pieniądza. Rząd Nkrumaha postanowił finansować inwestycje państwowe nie przez kreowanie kredytu, co ma charakter samolikwidujący się, czy przez nakazanie ludności pożyczek na inwestycje (wtedy ludność odzyskuje po latach włożone pieniądze), ale po prostu koszta inwestycji w kalkulowano w ceny towarów rynkowych.

Trzeba tu dodać, że były to inwestycje głównie w infrastrukturę oraz przemysły produkujące towary nierynkowe. Systematyczne ograniczanie spożycia grupy pracowników najemnych powodowało zaburzenia społeczne. Jednocześnie drobni producenci otrzymywali za swe towary ceny niższe od światowych, a za towary inne płacili ceny światowe. Strajki trwały przez cały okres rządów Nkrumaha, zarówno w prywatnym, jak i państwowym sektorze. Już w 1958 r. według oficjalnych komunikatów było w Ghanie 46 strajków, które objęły dwadzieścia jeden tysięcy osób¹⁵. Aby podnieść stopę życiową, rząd powołał Departament Opieki Społecznej i Rozwoju, który miał komitety terenowe złożone z ludności poszczególnych wsi. Zasadą było oparcie ich działania na inicjatywie oddolnej i ośrodkach władzy terenowej. Akcje te w dziedzinie walki z analfabetyzmem, oświaty sanitarnej, kształcenia zawodowego przynosiły sukces, nie mogły jednak zapoczątkować rozwoju gospodarczego nawet na skalę lokalną bez środków inwestycyjnych pochodzenia centralnego. Płace realne kształtowały się w okresie rządów Nkrumaha na poziomie minimalnych kosztów utrzymania. Stąd ich nienadążanie za wzrostem cen powodowało natychmiastowe wystąpienia. Nadmiar siły roboczej szczególnie na wsi, gdzie przeludnienie blokowało rozwój ekonomiczny, stanowił stałe, potencjalne źródło politycznego poparcia dla opozycji politycznej. W 1970 r. liczba zarejestrowanych bezrobotnych wynosiła w Ghanie według oficjalnych źródeł 16 513 osób, w tym 2134 ko-

¹⁵ „Ghana Economic Survey”, 1958, s. 24.

biety¹⁶. Statystyki oficjalne nie są pełne, faktycznie nasilenie bezrobocia jest wielokrotnie większe i zjawisko to stanowi ciężar i niebezpieczeństwo dla gospodarki, w której w 1968 r. pracowało 3 mln 923 tys. osób, z tego w sektorze prywatnym 2 mln 52 tys., a w państwowym 1 mln 871 tys.¹⁷. Według informacji „The Ghanian Times”¹⁸ ceny żywności od sierpnia 1964 r. do sierpnia 1965 wzrosły w miastach czterokrotnie, a na wsi dwukrotnie. Powyższe zjawiska gospodarcze przyczyniły się do społecznych warunków sprzyjających zamachowi stanu i odsunięciu Nkrumacha od władzy. Okazało się, że inflacyjne finansowanie gospodarki jest możliwe ze względu na bariery społeczne tylko o tyle, o ile gospodarka jest w stanie zwiększyć produkcję towarów konsumpcyjnych, a głównie żywności. Tabela 13 obrazuje wartość importu żywności do Ghany.

Tabela 13. Import produktów żywnościowych do Ghany

Produkty	1957		1961	
	tys. ton	mln Ł	tys. ton	mln Ł
Ryż	182,6	1 251	463,4	2 515
Pszenica	498,3	2 926	616,0	3 116
Ryby konserwowane	102,1	1 890	138,9	2 501
Ryby surowe i solone	35,8	486	84,2	1 316
Wołowina i wieprzowina	65,0	634	31,4	306
Mięso konserwowe	35,8	991	28,0	244
Mięso wędzone	6,5	134	12,8	238
Cukier	354,5	2 621	619,4	2 690

Źródło: S. L. A. Anyane, *Ghana Agriculture*, London 1963, s. 195.

Intensywny rozwój gospodarczy nie może wywoływać inflacyjnego wzrostu cen artykułów pierwszej potrzeby. Wzrost produkcji rolnej był hamowany za czasów Nkrumaha przez fakt maksymalnego wycisku wsi dla forsownego uprzemysłowienia. Eksploatacja wsi jako jedno z głównych źródeł finansowania uprzemysłowienia przyczyniała się do niewystarczalności produkcji rolnej, utrzymania jej na zacofanym poziomie technicznym, a tym samym zahamowania uprzemysłowienia. Tak finansowane uprzemysłowienie poprzez swe reperkusje społeczne zablokowało globalny rozwój społeczeństwa.

Nowa ekipa polityczna w Ghanie zastała zadłużenie kraju, rozczarowanie ludności, nieufność kapitału zagranicznego. Uprzemysłowienie, któ-

¹⁶ „Statistical Yearbook”, Accra, 1973.

¹⁷ „Ghana Handbook”, Accara, 1969.

¹⁸ „The Ghanian Times”, 11 VIII 1965.

re miało stać się dźwignią dynamizującą całą gospodarkę, stało się źródłem kłopotów władzy i społeczeństwa. Przyczynił się do tego model uprzemysłowienia, a głównie sposób finansowania i kierunek inwestycji, nieumiejętność współpracy z zagranicą przejawiająca się w jednoczesnym kokietowaniu banków zachodnich i manewrowaniem hasłami socjalizmu, dążenie do organizacji finansowej przedsiębiorstw prywatnych przy pomocy kredytów bankowych zamiast zasady spółek akcyjnych. Wojskowi przejęli władzę w kraju w sytuacji gorszej niż Nkrumah w 1957 r., kiedy to na rok przed uzyskaniem niepodległości w 1956 r. Ghana miała pierwsze miejsce, jeżeli chodzi o wartość dochodu narodowego na głowę ludności w Afryce¹⁹. Odziedziczyli długi, bezrobocie, inflację i brak zaufania za granicą. Dla zrozumienia tego nowego etapu rozwoju Ghany trzeba pamiętać o jednym, że ekipa wojskowa obejmując władzę w tak trudnej sytuacji nie miała wyboru drogi gospodarczej, stała w obliczu konieczności określonych posunięć gospodarczych. Nkrumah natomiast, dochodząc do władzy, miał wiele możliwych dróg rozwoju ekonomicznego przed sobą. Wojskowi stanęli w 1966 r. przed koniecznością uzdrowienia gospodarki, musieli zahamować inflację, obniżyć stopę inwestycji, wstrzymać inwestycje rozpoczęte, zainicjować produkcję dóbr konsumpcyjnych, oprzeć spłatę długów na eksporcie produktów rolnych (głównie kakao) i przemysł wydobywczy, popierać rozwój oszczędności u ludzi. Nieumiejętnie wybrana droga do realizacji uprzemysłowienia w okresie rządów Nkrumaha zmusiła nową ekipę wojskowych do masowego odejścia od polityki stałego wzrostu inwestycji. Nkrumah miał sprzyjającą sytuację, by pójść najkrótszą drogą ku nowoczesności, ale myślał kategoriami wyłącznie ideologicznymi, nie podołał intelektualnie tej sytuacji. Formułował błędną diagnozę sytuacji politycznej, przenosząc obcy model uprzemysłowienia przekreślił realność programu uprzemysłowienia.

Jakkolwiek byłaby nam bliska postać Nkrumaha oraz jego rola w Afryce, musimy pamiętać, że ocena rzeczowa jego działalności wypada negatywnie. Minie wiele lat, nim Ghana znów dojdzie do takiej sytuacji ekonomicznej, że władze jej będą miały możliwość kierowania gospodarką w sensie wyboru drogi, a nie tylko dostosowywania się do okoliczności i improwizacji, by przetrwać. Czas pokaże, czy wówczas społeczeństwo będzie w stanie wyłonić ekipę polityczną zdolną do sprostania tej sytuacji i stworzenia alternatywnej wizji rozwoju kraju.

Stwierdzenie, że rozwój gospodarczy w Ghanie zależy od likwidacji interesów klas, które przeciwstawiają się realizacji narodowego planu rozwoju, jest bezużytecznym frazesem w sytuacji, gdy struktura klasowa jest nieukształtowana, zaś siły społeczne zarówno postępowe, jak i reak-

¹⁹ F. Besy, *Principes pour l'orientation du développement*, „Zaire”, 1959, nr 3.

cyjne znajdują się w równowadze. Wówczas nawet typowe dla rozwoju kapitalistycznego w Europie w XIX w. sposoby realizacji rozwoju gospodarczego, jak reforma rolna, likwidacja długów rolnych, zakaz wywozu kapitałów za granicę, wstrzymanie wywozu dywidend, kontrola banków, napotykały na trudności. Dzieje się tak dlatego, gdyż siły społeczne walczące o hegemonię są na tyle słabe, że żadna nie może sięgnąć po władzę, są w stanie tylko poprzez działania destrukcyjne pełnić rolę polityczną i bronić swych interesów. Nieukształtowana struktura społeczna utrudniała Nkrumahowi stworzenie frontu sił popierających interwencję państwa w życie gospodarcze, nie pozwalała także na oparcie się na warstwach posiadających bez uzależnienia się od nich. Fiasko głównej roli państwa w życiu gospodarczym było spowodowane nieumiejętnym sterowaniem przemianami społecznymi oraz niechęcią do wprowadzenia parlamentarnych form walki politycznej. Nkrumah nie traktował klasy robotniczej jako siły decydującej. Być może, widząc jej niewielką w skali kraju liczebność nie doceniał znaczenia jej potencjału rewolucyjnego w życiu politycznym. Preferując system jednopartyjny o charakterze ogólnonarodowym pozbawił swój rząd sojusznika, jakim mogła być partia polityczna robotników o wyraźnym klasowym obliczu. Rząd Nkrumaha dążąc do unowocześnienia ustawodawstwa socjalnego i ruchu zawodowego najpierw ograniczył liczbę związków zawodowych, potem uzależnił je od siebie narzucając im statut, kontrolę i ograniczył im prawo do strajków, w końcu całkowicie zlikwidował ich funkcję i włączył je do Ludowej Partii Konwencji (CPP), panującej partii politycznej. Ten punkt widzenia reprezentowany przez Nkrumaha, a przejawiający się w podporząd-

Tabela 14. Najemna siła robocza według branż w 1968 r.

Branże	Osoby (w tysiącach)
Przemysł ogółem	3 923
Rolnictwo	346
Przemysł metalowy	8
Fabryki	459
Handel	1 117
Transport, komunikacja	283
Elektryczność, woda, służby sanitarne	84
Służby społeczne i państwowe	11 387

Źródło: „Ghana Handbook”, Accra 1969.

kowaniu klasy robotniczej polityce ogólnonarodowej, świadczy o niedocenianiu kształtującej się siły politycznej pracowników najemnych. Tabela 14 podaje dane dotyczące rozmieszczenia w 1968 r. siły roboczej

w Ghanie według branż. Wskazuje ona duże obciążenie gospodarki sferą nieprodukcyjną, gdyż największe zatrudnienie jest w dziedzinie usług. Robotnicy stanowią warstwę płynną, o braku tradycji, często pracują dorywczo. Powszechnym zjawiskiem jest brak wykwalifikowanej siły roboczej i duże bezrobocie ludności bez kwalifikacji. W stosunku do burżuazji rząd Nkrumaha stosował politykę, która nastawiała tę warstwę wrogo do władzy²⁰. Od strony ekonomicznej niszczył ją podatkami pozabawiając jednocześnie wpływów politycznych. W efekcie nie powstała w Ghanie narodowa burżuazja, która mogłaby poprzeć wiele z jego reform. Tym samym Nkrumah odepchnął od siebie jedyne go sojusznika zainteresowanego w realizacji programu ogólnonarodowego. Nie rozumiał, że sojusz CPP i drobnomieszczactwa będzie bezwartościowy, gdy sojusznik wskutek ograniczeń ekonomicznych i politycznych stanie się instrumentem władzy. Realny sojusz z drobnomieszczactwem wymagał podzielenia się z nim władzą, a nie zachowywaniem władzy monopolistycznej przez CPP. Można stwierdzić, że zachodził brak koordynacji między koncepcjami gospodarczymi a polityką Nkrumaha wobec poszczególnych warstw. Nowa ekipa stanęła wobec konieczności przerwania postępującego regresu w dziedzinie gospodarczej oraz synchronizacji poglądów na gospodarkę z możliwością uzyskania społecznego poparcia.

Na czele wojska, które 24 lutego 1966 r. dokonało zamachu stanu, stanął gen. Ankrah jako przewodniczący Rady Wyzwolenia Narodowego. Wojskowi rozpoczęli swą działalność od krytyki polityki Nkrumaha oraz podważenia jego autorytetu wśród mas. Rozwiązano CPP. Na forum międzynarodowym rząd Ghany zaprzestał sympatyzowania z krajami socjalistycznymi, zarzucono hasła panafrykanizmu. W kraju publicznie uznano prymat gospodarki prywatnej. Wydano zarządzenia popierające działalność prywatną kapitału, ogłoszone w 1970 r. pod nazwą *The Ghanaian Business Act*. Potępiono nacjonalizację, repriwatyzowano wiele przedsiębiorstw. Wszystkie te posunięcia miały na celu uzyskanie pomocy krajów zachodnich, głównie USA, Wielkiej Brytanii, Kanady, ponadto miały spowodować napływ kapitałów prywatnych do Ghany i ich inwestycje. Po pewnym czasie ujawnienie nadużyć dokonanych przez ekipę gen. Ankraha oraz zakaz działania wszelkich partii politycznych spowodowały wzrost napięć społecznych oraz tarcia wewnątrz grupy wojskowych będących u władzy. Trzeciego kwietnia 1968 r. miejsce gen. Ankraha zajął gen. Afrifa. Po trzynastu miesiącach swej władzy gen. Afrifa decyduje się na przywrócenie rządów cywilnych działających pod kontrolą wojska. W tym celu 1 maja 1969 r. uchyla zakaz działalności politycznej i ogłasza wybory. Na czele większości politycznej, która zwycięża, staje

²⁰ Przemówienie K. Nkrumaha opublikowane w „*The Ghanaian Times*”, 1 I 1964.

Kofi Abretta Busia jako przywódca Partii Postępu. Busia zostaje premierem, ale podlega kontroli ze strony Komisji Prezydenckiej z gen. A. Afrifa na czele. Busia kontynuował politykę gospodarczą wojskowych, popierał inwestycje kapitału prywatnego. Celem jego było ograniczenie bezrobocia, wyrównanie różnic między okręgami, nadanie Ghanie charakteru narodowego. Organizował roboty publiczne dla zwiększenia miejsc pracy. Wysiedlał obcokrajowców, głównie Nigeryjczyków. Usuwał wszystkich opozycjonistów z parlamentu, np. grupę posłów z Narodowej Partii Liberalistów. W polityce zagranicznej lawirował między Wschodem i Zachodem, z wyraźną preferencją Zachodu w dziedzinie gospodarczej. Za jego rządów Ghana była dalej niewypłacalna, z trudem odraczano spłaty pożyczek, ograniczano konsumpcję. Dzięki oddaniu eksploatacji surowców naturalnych pod kontrolę banków angielskich Busia uzyskał poręczenie ghańskich długów. W styczniu 1972 r. Busia, by ratować sytuację gospodarczą, zdewaluował ghańską walutę o 50%. Dewaluacja powiększyła różnicę między posiadaczami wartości rzeczowych a tymi, którzy żyją z pracy i oszczędności. Było to przerzucanie na barki konsumenta kosztów kryzysu gospodarczego. Dewaluacja nie przyczyniła się do wzrostu eksportu, gdyż opierał się on głównie na nie przetworzonych surowcach mineralnych i produktach rolnych, których ceny zależą od koniunktury międzynarodowej i są ustalane w dolarach lub funtach. Brak środków na import żywności powodował wzrost deficytu artykułów spożywczych na rynku. W sytuacji nasilających się napięć społecznych i zbyt powolnej poprawy sytuacji gospodarczej wojsko obaliło rząd Busi.

Sytuację gospodarczą Ghany od 1966 r. nie jest łatwo interpretować ze względu na brak publikowanych pełnych danych oraz brak świadomej wszechstronnej koncepcji wyjścia z kryzysu społeczno-gospodarczego. Poszczególne rządy ogłaszają raz po raz swe cele i obietnice, ale wcielane w życie poszczególne decyzje są najczęściej wynikiem cząstko-

Tabela 15. Kierunki eksportu i jego wartość w Ghanie (w milionach cedi)

Kierunek	1967	1969	1970
Ogółem	245,1	333,3	462,4
Strefa sterlinga	83,6	123,9	129,5
Strefa dolarowa	44,4	52,6	89,5
EWG	48,9	90,1	112,3
Reszta Europy Zachodniej	11,1	12,0	15,4
RWPG i ChRL	3,71	20,3	75,3
Japonia	17,0	26,1	30,3
Reszta świata	3,0	8,3	5,1

Źródło: „Statistical Yearbook”, Accra, 1973.

Tabela 16. Kierunki importu i jego wartość w latach 1967—1970 (w milionach cedi)

Kierunek	1967	1969	1970
Ogółem	261,5	354,4	419,0
Strefa sterlinga	95,1	118,1	122,0
Strefa dolarowa	47,9	72,3	89,0
EWG	53,2	74,3	91,5
Reszta Europy Zachodniej	6,3	17,0	22,1
RWPG i ChRL	21,8	31,2	35,5
Japonia	15,7	20,8	25,8
Reszta świata	18,2	20,7	32,3

Źródło: „Statistical Yearbook”, Acra, 1973.

wych analiz sytuacji ogólnej w kraju i doraźnych potrzeb. Tabele 15 i 16 ilustrują kierunki eksportu i importu oraz ich wartość.

Dane te, mimo iż wyrażają wartości w walucie ghańskiej, pozwalają stwierdzić, że dopiero w 1970 r., czyli w 4 lata po odejściu Nkrumaha, osiągnięto nadwyżkę eksportu nad importem. Nie obrazuje to całej sytuacji gospodarczej, gdyż budżet Ghany był bardzo obciążony spłatą kredytów zaciągniętych w okresie rządów Ludowej Partii Konwencji. Zwrócić również należy uwagę na wzrost obrotów handlowych z krajami strefy sterlingowej i dolarowej oraz dużą wartość tych obrotów w porównaniu do krajów RWPG i Chin. Wzrost produktu narodowego brutto na głowę w Ghanie w latach 1971—1972 eksperci Narodów Zjednoczonych obliczają na 0,4%, co przy średniej w całej Afryce wynoszącej 0,6% jest dla Ghany regresem, gdyż był to w połowie lat pięćdziesiątych XX w. jeden z najbogatszych krajów Afryki²¹. Wartość eksportu i importu w latach 1970—1972 według źródeł ONZ podaje tabela 17²².

Tabela 17. Wartość eksportu i importu w Ghanie w latach 1970—1972 (w milionach dolarów)

Wyszczególnienie	1970	1971	1972
Eksport	433,0	338,0	389,0
Import	410,0	434,0	290,0
Eksport jako % wartości importu	105,4	77,9	134,1

Źródło: *Étude des conditions économiques en Afrique 1973*, New York 1976, s. 150.²¹ *Étude des conditions économiques en Afrique 1973*, New York 1976.²² *Ibidem*.

Obserwujemy więc spadek obrotów handlowych i to zarówno w dziedzinie eksportu, jak i importu. Uzyskana w 1970 r. nadwyżka bilansu handlowego była czasowa i w 1971 r. znów bilans ten jest ujemny, by w 1972 r. ponownie osiągnąć wartość dodatnią. W 1972 r. eksport Ghany był równy 16,4% wartości produktu narodowego brutto, a import 14,0% tej wartości²³. Według tego samego źródła w 1972 r. produkt narodowy brutto był wytworzony w 45,7% przez rolnictwo, w 20% przez przemysł i w 34% przez dział usług. Udział spożycia w produkcie narodowym brutto w 1972 r. osiągnął w Ghanie²⁴ 87,7%, co było rezultatem ograniczenia inwestycji i zahamowania rozwoju gospodarczego przez trudności płatnicze i społeczne. Tym samym wielkość spożycia w Ghanie przekroczyła średnią wartość dla całej Afryki wynoszącą 79,9%²⁵.

Obalenie rządu dra Busi w 1972 r. przez pła Acheamponga to kolejna próba wyjścia Ghany z gospodarczego impasu. Ocena polityki prowadzonej przez Radę Ocalenia Narodowego jest trudna ze względu na brak pełnych danych z tego okresu. Dotyczy to zarówno źródeł ghańskich, jak i międzynarodowych. W 1972 r. rząd tworzyli tylko wojskowi, władza regionalna była również w rękach oficerów. Acheampong skupiał trzy teki ministerialne: finanse, gospodarkę i obronę. Cele Acheamponga pozostały podobne do tych, pod których hasłem wojskowi dokonali zamachu w 1966 r. Postulował on rozwój zatrudnienia i wzrost stopy życiowej, samodzielność w rozwoju gospodarczym, obniżenie importu żywności, likwidację zadłużeń kraju, ograniczenie inflacji, ułatwienia dla zagranicznego kapitału prywatnego, wzrost nakładów na rolnictwo. Tak formułowane cele społeczno-gospodarcze prowadzić mają do wyjścia z sytuacji kryzysowej za cenę ograniczenia inwestycji i spadku tempa wzrostu dochodu narodowego. Likwidacja bezrobocia przez nadmierne zatrudnienie obciąża gospodarkę, choć odsuwa napięcia społeczne na dalszy czas. Ograniczenie importu i dążenie do samowystarczalności powoduje rozproszenie wydatków inwestycyjnych. Brak środków na rozwój gałęzi produkujących na eksport hamuje tempo wzrostu dochodu narodowego. Sektor państwowy stara się stworzyć warunki rozwoju inwestycji prywatnych kapitału zagranicznego w przemyśle, skupić swą rolę na inwestycjach w infrastrukturę, jak transport, oświata, kopalnie i stworzenie rynku zbytu. Czynnikiem dynamizującym gospodarkę ma być kapitał prywatny. Czas pokaże, czy spełnił on tę rolę w Ghanie i w jakiej mierze Ghana kierowała swym rozwojem polityczno-gospodarczym w sposób niezależny, jak długo będzie trwało wychodzenie z kryzysu gospodarczego, jakie przekształcenia w strukturze społecznej dokonają się

²³ *Ibidem.*

²⁴ *Ibidem.*

²⁵ *Ibidem.*

w tym czasie. Obalenie rządu Acheamponga w 1979 r. pozwala sądzić, że kryzys gospodarczy trwa.

Podsumowując analizę przeobrażeń gospodarczych w latach 1957—1972 można stwierdzić, że przyjęty w 1957 r. model uprzemysłowienia z punktu widzenia ogólnego rozwoju społeczeństwa nie przyniósł oczekiwanych rezultatów w przewidywanym czasie. Dopiero w momencie gdy Ghana wyjdzie z trudności gospodarczych, będzie można orzec, czy to, co w tych latach zrobiono, warte było kilkuletniego ciężaru wychodzenia z trudności gospodarczych. Pełna prakseologiczna ocena polityki Nkrumaha wymaga uwzględnienia czynnika czasu, dzięki czemu odpowiedzieć można na pytanie, czy uzyskany stopień rozwoju wart był kilkuletniej sytuacji kryzysowej. Jednocześnie porównanie osiągnięć Ghany ze stopniem rozwoju uzyskanym przez kraje o podobnych warunkach, lecz przy innej niż wybrana przez Nkrumaha drodze uprzemysłowienia, pozwoliłoby na stwierdzenie, czy droga Ghany była mniej czy bardziej skuteczna. Sprawy te wykraczają poza ramy niniejszego artykułu.

Formułowany często w literaturze ekonomicznej dylemat, czy dla Afryki lepsza jest gospodarka planowa, co postuluje G. Myrdal, czy wolnorynkowa, co postuluje Schumpeter, wydaje się być fałszywy. W Afryce wydaje się konieczne funkcjonowanie modelu pośredniego, tj. działalności przedsiębiorstw prywatnych pod kontrolą państwa, które instrumentami finansowymi kieruje polityką społeczno-gospodarczą. Część wydatków państwowych powinna być finansowana z opodatkowania kapitalistów, winno to być opodatkowanie zysków brutto. Trudności kierowania sytuacją gospodarczą w krajach Afryki obrazują dwa typowe stadia przeobrażeń gospodarczych, które wystąpiły w Ghanie. W końcowych latach systemu kolonialnego, gdy dominowała gospodarka zacofana, niska była wydajność pracy i niski (w porównaniu do krajów rozwiniętych) dochód realny na głowę. Zapoczątkowanie uprzemysłowienia na dużą skalę przez państwo ghańskie, niezależnie od zadłużeń międzynarodowych, zrujnowało drobnych wytwórców, wyparło rzemiosło i chałupnictwo, odejście od gospodarki naturalnej czyniło zbędną pracę dużej części ludności wiejskiej. W efekcie nowa technika uruchomiła niepełne zatrudnienie, co powodowało nadal stosunkowo niski poziom dochodu narodowego. Te dwa stadia sytuacji gospodarczej ze względu na niski stopień wzrostu dochodu narodowego należy oceniać negatywnie z punktu widzenia ogólnej polityki rozwoju. Wydaje się, że nieskuteczność polityki gospodarczej w Ghanie wynikała z kierowania maksymalnej uwagi na zwiększenie stopy inwestycji, zamiast skupienia wysiłków na kwestii kierowania inwestycji do najbardziej odpowiednich dziedzin. Warto, jak sądzę, przypomnieć tym, którzy utożsamiają rozwój społeczeństwa z budową wielkiego przemysłu, stwierdzenie Lenina, że „prawo wyższości

wielkiej produkcji nie jest bynajmniej tak absolutne i tak proste, jak się czasem sądzi”²⁶. Optymalna jest, jak sądzę, w sytuacji Afryki kombinacja metod pośrednich, tj. technik o wysokiej i niskiej kapitałochłonności²⁷. Stwierdzenie, że nie dla każdego kraju najnowsza technologia wielkiego przemysłu jest właściwa, wypowiadał wiele lat temu o Złotym Wybrzeżu W. A. Lewis, który proponował ograniczoną industrializację, budowę niewielkich zakładów, głównie przetwórczych²⁸. Kraje Trzeciego Świata nie powinny zatem mechanicznie przenosić wzorów uprzemysłowienia z krajów rozwiniętych.

Od wielu lat w literaturze socjologicznej autorzy orientacji marksistowskiej wskazywali na nietrafność ocen i badań Trzeciego Świata, opierających się na założeniu jednego modelu rozwoju takiego, jak w Europie Zachodniej czy Ameryce Północnej. Krytyka ta rozwinięta z początku dla wykazania nieadekwatności instytucji politycznych współczesnego kapitalizmu w Trzecim Świecie coraz częściej łączy się ze wskazywaniem, że nieadekwatne jest także przenoszenie modelu uprzemysłowienia z krajów zachodnich. Coraz częściej proponuje się technologię pośrednią, tj. taką, w której jedno miejsce pracy kosztuje tyle, co roczny dochód pracującej osoby. Model ten²⁹ ma zahamować rozwój miast w Trzecim Świecie, ograniczyć wzrost bezrobocia, gwarantować równomierny poziom dochodu narodowego.

Nieadekwatność wzorów przeniesionych z krajów kapitalistycznych do Trzeciego Świata nie oznacza wcale słuszności modelu uprzemysłowienia, który realizowały kraje socjalistyczne. Punktem wyjścia działań gospodarczych w krajach socjalistycznych były cele polityczne, a nie prakseologiczne. Realizację tych celów ułatwiała bratnia pomoc możliwa dzięki geograficznej bliskości krajów demokracji ludowej. Wśród krajów Trzeciego Świata dominuje przekonanie, że problemem najbardziej palącym jest wejście na drogę rozwoju, któremu mają być podporządkowane założenia polityczne. Teza, że rozwój globalny społeczeństwa jest tożsamy z upowszechnianiem socjalizmu jako ustroju ekonomicznego, jest prawdziwa w warunkach, gdy bierzemy pod uwagę kryteria marksistowskiej teorii człowieka. Przykład polityki rządu Nkrumahy jest potwierdzeniem sformułowanego tu stanowiska. Mechaniczne przeniesienie do Ghany wzorów rozwoju z krajów demokracji ludowej, co w odniesieniu do całego Trzeciego Świata postulowali tacy ekonomiści,

²⁶ W. Lenin, [w:] K. Marks, F. Engels, W. Lenin, *Dziela*, t. 4, Warszawa 1950, s. 117.

²⁷ A. Müller, *Wzrost gospodarczy w krajach przeludnionych*, Warszawa 1964 SGPiS.

²⁸ W. A. Lewis, *Report on Industrialisation and the Gold Coast*, 1953, s. 12—13.

²⁹ E. F. Schumacher, *Small is Beautiful*, London 1973.

jak O. Lange³⁰ czy M. Doob³¹, spowodowało w tym kraju trudności gospodarcze i zahamowanie procesów rozwojowych. Być może w przyszłości w krajach, które mają większy potencjał gospodarczy, są niezależne od koniunktury międzynarodowej, mają nadzwyczajne zyski np. z nafty, program nacjonalizacji i industrializacji zaczętej od przemysłu ciężkiego, rozwój bez obcych kapitałów i akumulacja czerpana z rolnictwa przyniosą sukces. Na razie można stwierdzić, że droga rozwoju dla Trzeciego Świata to ani kapitalizm monopolistyczny, ani wolnokonkurencyjny, ani też mechaniczne naśladowanie modelu ekonomicznego, przeniesionego z krajów demokracji ludowej.

Rozwój społeczeństwa nie jest kształtowany jedynie przez czynniki gospodarcze, wymaga zharmonizowania przemian gospodarczych z koncepcją państwa i istniejącą strukturą społeczną. Zatem teoretyczna koncepcja rozwoju Trzeciego Świata, o ile ma rzeczywiście stymulować rozwój tych krajów, powinna wykroczać poza czysto ekonomiczne analizy. Ten kierunek analizy reprezentuje m.in. grupa badaczy radzieckich³², którzy swe badania rozpoczęli od sformułowania hipotezy, że zacofanie Trzeciego Świata nie jest prostą funkcją neokolonializmu, bo samo uzyskanie niepodległości i obalenie systemu kapitalistycznego nie dynamizuje rozwoju. Zacofanie to nie jest także wynikiem zwykłego opóźnienia na drodze kapitalistycznego rozwoju, gdyż uprzemysłowienie według modelu kapitalistycznego nie ma charakteru uniwersalnego. Autorzy radzieccy³³ stwierdzają, że Trzeci Świat to grupa krajów o specyficznym typie ustroju, którego nie należy utożsamiać ani z kapitalistycznym, ani z socjalistycznym. Analiza tego ustroju winna obejmować struktury ekonomiczne, polityczne, społeczne i kulturowe. Ustrój ten charakteryzuje się własną drogą rozwoju i własnymi czynnikami rozwoju. Dla nadania rozwojowi tych krajów charakteru samoczynnego nie wystarczy importować nowoczesną technikę, trzeba dopasować ją do struktur społecznych i kulturowych. Nowoczesna technika, mimo że taka sama jak w krajach kapitalistycznych i krajach socjalistycznych, działa w krajach Trzeciego Świata w swoistych warunkach, zatem jej zastosowanie nie przynosi upodobnienia Trzeciego Świata ani do krajów Wschodu, ani Zachodu. Specyfika Trzeciego Świata utrzyma się niezależnie od tego, w jakim tempie poszczególne kraje wejdą na drogę rozwoju. Badanie społeczeństw globalnych w Trzecim Świecie, ich specyfiki i kierunków rozwoju pozostanie trwałym zadaniem socjologii. Zadaniem tym jest także wypracowanie koncepcji ustroju państw Trzeciego Świata, gdyż sytuacja

³⁰ Lange, *op. cit.*, s. 207, 214.

³¹ M. Doob, *Some Aspect of Economic Development*, London 1975.

³² *Kraje rozwijające się*, praca zbiorowa, Warszawa 1977.

³³ Halpern, *Ghana i Nigeria*, Warszawa 1964, s. 190.

tych państw jest wynikiem nie tylko warunków, ale także stosowanych teoretycznych koncepcji rozwoju. Oprócz ujęć społeczno-ekonomicznych, takich jak praca E. F. Schumachera³⁴, dalszych studiów wymagają zagadnienia roli kultury i struktur społecznych, kwestie roli państwa w organizowaniu rozwoju gospodarczego i uzależnienie struktur politycznych od struktury społecznej. Keynesowska propozycja, by państwo wznosiło się ponad klasowe interesy robotników i kapitalistów i działało w interesie ogółu społeczeństwa, nie ma, moim zdaniem, waloru uniwersalnego, nie dotyczy bowiem, jak widać na przykładzie Ghany, wszystkich krajów Trzeciego Świata. Casus Ghany pozwala na sformułowanie pięciu hipotez, które charakteryzują główne elementy mechanizmu społeczno-gospodarczego ustroju państw Trzeciego Świata.

1. Ponadklasowa, ogólnonarodowa koncepcja państwa jest nieadekwatna w sytuacji, gdy klasy dopiero się kształtują i walczą o hegemonię.

2. Uprzemysłowienie według modelu krajów socjalistycznych wymaga, by państwo było klasowe, a nie ogólnonarodowe.

3. Brak wykrystalizowanej struktury społecznej przyczynia się do podjęcia walki sił społecznych o hegemonię, co powoduje w trudnej sytuacji gospodarczej ewolucje od rządów cywilnych do dyktatorskich o charakterze wojskowym lub biurokratycznym.

4. Rządy dyktatorskie nie pozwalają na ujawnienie się konfliktów społecznych i ekonomicznych, prowadzą politykę o celach technokratycznych, a nie ideologicznych, trwają one tak długo, jak długo trwa dochodzenie do równowagi między siłami społecznymi.

5. Polityka może być źródłem decyzji gospodarczych, o ile nie przekreśla prakseologicznych celów gospodarki.

Na podstawie przeprowadzonej analizy można sformułować wniosek że głównych źródeł rozwoju krajów Trzeciego Świata należy szukać nie w zewnętrznych wpływach lub rozwoju regionalnej integracji tych krajów, lecz w wewnętrznych mechanizmach ustroju. Ten punkt widzenia wiele lat temu wysunął M. Kalecki³⁵, formułując koncepcję ustroju pośredniego. Postulował on, by w Trzecim Świecie główną rolę w organizowaniu rozwoju pełniło państwo o wyraźnym klasowym charakterze, by bazą społeczną tego państwa były warstwy pośrednie. Kalecki wykraczając daleko poza partykularne analizy prowadzone w poszczególnych dyscyplinach umożliwił podjęcie problematyki Trzeciego Świata z perspek-

---

³⁴ Schumacher, *op. cit.*

³⁵ M. Kalecki, *Ustroje pośrednie*, [w:] *Z ostatniej fazy przemian kapitalizmu*, Warszawa 1968.

tywy wyjścia z zacofania i nadania rozwojowi charakteru samoczynnego. Nadanie koncepcji Kaleckiego empirycznego sensu przez jej wykorzystanie w studiach monograficznych pozwoliłoby problematykę rozwoju pogłębić teoretycznie i przybliżyć do zachodzących procesów społeczno-ekonomicznych. Artykuł powyższy miał być próbą realizacji sformułowanego powyżej celu badawczego.